

LUTHERDOM, VEKKELSE OG DE NORDISKE VELFERDSSTATER

■ DAG THORKILDSEN

INNLEDNING

Spørsmålet om de nordiske velferdsstater og deres historiske bakgrunn har gjerne blitt behandlet som en fortolkning av den vesteuropeiske historie fra Otto von Bismarck til William Beveridge, eller det har blitt tolket som sosialdemokratiets politiske triumf.¹ Slike ideologisk pregede fortolkninger har selvsagt ofte blitt utfordret, for eksempel av den amerikanske historikeren Peter Baldwin. I essayet "The Scandinavian Origins of the Social Interpretation of the Welfare State" understreker han betydningen av "demands put forth by the emerging agrarian middle classes on their own behalf".² På samme måte er det mulig å stille spørsmål ved om det er noen sammenheng mellom de nordiske velferdsstater og nordiske lutherske kirker. Hvilken betydning for byggingen av moderne, nordiske sosialdemokratiske velferdsstater, har det hatt å ha en lang tradisjon med lutherdom og statskirker? Det er særlig det 18. århundre med reformer som omfatter skole, fattig- og sosialomsorg og spirene til et helsevesen, som peker seg ut som en viktig epoke. Men også det 19. århundre med de behov som industrialisering og urbanisering skapte, er selvsagt betydningsfull.

RELIGIONENS BETYDNING, ULIKE SYN

Spørsmålet om religionens betydning for utviklingen av de nordiske velferdsstater er omstridt innen forskningen. Flere av forfatterne bak den interessante antologien *Religion, Class Coalitions and Welfare States*, som utkom i 2009, hevder at den konfesjonelle utforming av religionen i staten har betydning for hva slags velferdsstat man får. Det dreier seg da om en typologi med lutherske, kalvinistiske og katolske velferdsstater.

På den andre side blir det ofte understreket at den moderne vesteuropeiske velferdsstat har en historie som knapt er hundre år.³ Enda skarpere formulerer Nils Gunder Hansen, Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen seg. De vil først og fremst knytte velferdsstaten til tiden etter 1945, fordi det er da begrepet kommer i almin-

¹ Bakgrunnen for denne artikkelen er et foredrag, holdt på symposium i Åbo i oktober 2008 med temaet "Religion, Lutheranism and the Nordic Model of Welfare".

² Baldwin 1989, 3-24.

³ NOU 2001 "Den moderne velferdsstaten er utviklet i Europa og har en om lag hundreårig historie" kap. 4.2 NOU: 22.

nelig bruk. Videre spør de: "Hvordan forener man en række forskeres påstand om velfærdsstaten som et barn af et evangelisk-luthersk syn med det forhold, at mange kirkefolk i deres egen selvforståelse så velfærdsstaten som en tvilsom samfundsform, der blev mødt med skepsis – eller uden sammenheng med forkyndelsen?"⁴ Nå er det ingen overraskelse at historien kan romme selvmotsigende sammenhenger og argumenter. Det skyldes at historien handler om mennesker. Det gjør det nødvendig å se på "de lange linjer" som har preget historien, ofte temmelig indirekte, og spørre om hva slags mentalitet de uttrykker, og hvordan de har bidratt til å forme historien.

Når det gjelder de nordiske land, er det et felles trekk at de siden reformasjonen på 1500-tallet, har hatt kirker som i noe varierende grad har vært organisert som statskirker med en luthersk bekjennelse. Kreative forskere som professor Uffe Østergård ved Copenhagen Business School og professor Tim Knudsen ved Københavns universitet har derfor reist spørsmålet om forholdet mellom denne lutherske tradisjon og de nordiske velferdsstater. Videre har andre forskere som professor Aud V. Tønnessen ved Universitetet i Oslo undersøkt kirkeledelsens kritikk av velferdsstaten etter andre verdenskrig (særlig biskop Eivind Berggrav) fordi den ble tolket som en totalitær stat.⁵

I de siste årene har også noen norske debattanter profetert at hvis det er en forbindelse mellom den norske velferdsstat og den lutherske tradisjon, vil dette på grunn av den økende multikulturalisme, føre til velferdsstatens død. Dette syn deler de med mindre politiske grupper på høyresiden. Men det blir også delvis støttet av førstelektor dr. Mikko Kuisma som hevder at den nordiske modell var:

traditionally based on a form of 'welfare state nationalism' that is becoming increasingly difficult to sustain in the 'global age'. The main problem comes from confronting the challenges of multiculturalism. It is one of the central arguments here that the decline of Nordic internationalism and the 'crisis' of the welfare state are inherently linked. The 'Nordic model' is not well equipped to deal with the blurring of the boundaries between internal and external—domestic and foreign.⁶

Til forskjell fra en slik analyse er det på sin plass å minne om hva Aage B. Sørensen, professor i sosiologi ved Harvard-universitetet, mente var det mest nyttige perspektiv å se opprinnelsen til de skandinaviske velferdsstater i, nemlig "in the small-state absolutism and Lutheran Pietism characterizing 18-century Denmark/Norway". Derfor konkluderte Sørensen med at den største trussel mot den universalistiske eller sjenerøse velferdsstat var svekkelsen av den pietistiske forpliktelseskultur, som var i ferd med å bli erstattet av en individualistisk kultur som kun

⁴ Hansen, Niels Gunder, Petersen, Jørn Henrik, Petersen, Klaus 2010, 17.

⁵ Østergård 2005, 147-184; Knudsen 1993, 20-64; Tønnessen 2000, 263-272 og 285-297.

⁶ Kuisma 2007, 9.

søkte fortjeneste, dvs. endret oppførsel eller brøt regler for å oppnå velferdsgoder. Grådighet erstattet takknemlighet, og det forpliktende forhold en borger hadde til staten, ble endret til et bytteforhold og utbredd opportunisme.⁷

REFORMASJONEN

Hvis vi vender tilbake til reformasjonstiden og den etterfølgende ortodoksi og eneveldet, ser vi at (med visse variasjoner) kirkestyret ble en integrert del av statsstyret. Religiøs bekjennelse og kirkeorden utgjorde en viktig del av lovgivningen, og bakgrunnen var ikke bare religiøs, men også politisk. Til det nittende århundre da det liberale demokrati gjorde seg gjeldende og folket ble basis for den politiske makt, var det religionen som ga legitimitet til øvrigheten, mens bekjennelsen markerte statens territorium til forskjell fra andre stater. Derfor spilte religionen en viktig rolle i Westfalerfreden, som igjen baserte seg på prinsippet fra riksdagen i Augsburg (1555). Det gikk i korthet ut på at fyrstene i de tyske småstatene skulle bestemme hvilken religiøs bekjennelse som skulle gjelde, og hvilken form for religionsutøvelse som skulle utøves i deres fyrstedømme.

En av de viktigste følger av reformasjonen var et nytt forhold mellom kirke og stat, som hvilte på den lutherske sosiallære. Religionen og kirken skulle ikke lenger styre politikken og samfunnet slik som tidligere. Det fantes et åndelig regimente, hvor det kristne evangelium og den religiøse lov var bestemmende. Men det fantes også et verdslig regimente hvor de politiske lover opprettholdt ro og orden, holdt det onde i sjakk og fremmet det gode. I så henseende kan man trekk en forenklet lang linje som strekker seg fra Luthers skille mellom et åndelig og et verdslig regiment til den ettparti sosialdemokratiske stat den norske historikeren Jens Arup Seip presenterte i sin berømte forelesning i det norske studentsamfunn i 1963: "Fra embetsmannsstat til etterpartistat". Den grunnleggende forskjell er selvsagt at i Luthers teologi stod Gud og hans ord over begge regimenter, mens Seips ettpartistat var sekulær og kjennetegnet av autonomi, nærmest i webersk forstand.

Som vi imidlertid skal se, så var på ingen måte skillet mellom et åndelig og et verdslig regimente karakteristisk for de nordiske kirker og stater i århundrene etter reformasjonen. Det var snarere tale om en tett integrasjon av kirke og stat. De lutherske kirker med deres sokneprester og embetsmenn ble det viktigste instrument i styret av de nordiske stater. For gjennom kirken nådde øvrigheten ut til alle kroker i riket. Fra prekestolen (og senere kirkebakken) forkyntes både evangeliet og øvrighetens nye lover og pålegg.

REFORMATORENES SAMFUNNSSYN

Grunnlaget for samfunnet var ifølge reformatorene husstanden, samfunnets nøkkelstand. Med støtte i Luthers skrifter hadde den luthersk-ortodokse Johann Ger-

⁷ Sørensen 1998, 363.

hard utviklet en trestandslære hvor husfarstanden var den fremste og viktigste standen. All myndighet hadde sitt utgangspunkt i hjemmet. Deretter fulgte lærerstanden og regjeringsstanden, dvs. den verdslige øvrighet som omfattet adelen, militæret og rettsvesenet. Kongen eller fyrsten hadde, i kraft av å være vokter av Lovens begge tavler, regjeringsmyndighet både i det verdslige regiment og i kirken. Fyrsten skulle være som en far for sine undersåtter. Av den grunn skulle han ifølge Luthers utleggelse av det fjerde bud (jf. Den store katekisme), bli adlydd og elsket som en far. Lydighetsplikten mot øvrigheten var også begrunnet med Paulus' påbud til de kristne i Romerbrevets kapittel tretten: "Enhver skal være lydige mot de myndigheter han har over seg. For det finnes ingen myndigheter som ikke er fra Gud, og de som finnes, er innsatt av Gud. Den som setter seg opp mot dem, står derfor imot det Gud har bestemt, og de som gjør det, skal få sin dom". Under eneveldet ble imidlertid rekkefølgen på de tre stendene endret slik regjeringsstanden ble plassert først.⁸ All øvrighet ble nå avledet fra fyrsten og hans guddommelige autoritet. Denne lutherske lære om samfunnet var viktig for å sosialisere og disiplinere undersåttene, og den ble spredd til folket gjennom hustavler, katekisasjon, husforhør og altså kirkeskoler. Da eneveldet ble avskaffet i det nittende århundre og gradvis erstattet med et liberalt demokrati, ble den tidligere religiøse legitimering av stat og samfunn, avløst av nasjonalismen. Men familiemetaforen, som man også finner i ikke-lutherske land, ble beholdt og fikk en helt spesiell rolle. Folket ble nå beskrevet som en stor familie. De var slektninger, forbundet med hverandre gjennom det samme morsmål, den samme kultur og historie og formet av den samme natur. Nå ble imidlertid ikke plikten til å vise patriotisme og lojalitet først og fremst rettet mot fyrsten, men mot nasjonen og medborgerne. Videre ble den begrunnet på en ny måte. Følelsesmessige grunner slik de kom til uttrykk i romantikken, erstattet den tidligere oppfyllelse av et guddommelig påbud.⁹

FORSKJELLER OG LIKHETER MELLOM DE NORDISKE KIRKER

Selv om arven fra reformasjonen og de(n) lutherske bekjennelse(r) har gitt de nordiske samfunn visse felles trekk, fins det også forskjeller som også har sine røtter i reformasjon og pietisme. I Danmark-Norge og på Færøyene og Island fikk kirkeordningen og det kirkelige embete en praktisk og typisk luthersk utforming.¹⁰ Kir-

⁸ Jf. svaret på spørsmål 162 i Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed, udi en eenfoldig og efter Muelighed kort dog tilstrekkelig Forklaring over Sal. Doct. Morten Luthers liden Catechismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og gjøre. Paa Kongelig allernaadigst Befaling, til almindelig Brug.*

⁹ Thorildsen 1995, kap. 12.

¹⁰ Jf. Kirkeordinansen som kom på latin i 1537 og på dansk i 1539. Luthers nære medarbeider Johannes Bugenhagen, sokneprest og professor i Wittenberg, kom til København sommeren 1537 for å hjelpe til med å reorganisere kirken, gjenopprette universitetet, krone kong Christian 3. og innsette de første superintendenter (kongelige tilsynsmenn som erstattet de tidligere katolske biskoper).

ken ble en integrert del av staten, og det tidligere kirkegods ble brukt til bl.a. å bygge staten. I Sverige-Finland forløp imidlertid reformasjonen på en noe annen måte. Årsaken hang selvsagt sammen med Sveriges løsrivelse fra Danmark, oppbruddet fra Kalmarunionen og etableringen av et nytt kongehus under Gustav Vasa. I dette Øst-Norden tok det lengre tid å gjennomføre reformasjonen. Den konfesjonelle kurs var mildt sagt ustø siden flere av Gustav Vasas tronarvinger støttet den katolske motoffensiv mot Sverige og Norden, mens Karl IX, som var riksforsender fra 1599 og konge fra 1604, hadde kryptokalvinistiske sympatier, når det gjaldt nattverdslæren. Resultatet var at den svenske kirke bevarte en større grad av kontinuitet med middelalderkirken (jf. erkebiskopsembetet og kravet om apostolisk suksessjon).¹¹ Forskjellene mellom det vi kan kalle et Vest- og et Øst-Norden ble dessuten forsterket ved at man førte ulik politikk overfor pietismen som preget mye av 1700-tallets kirkeliv og som var en viktig reformbevegelse. I Danmark-Norge ble pietismen støttet ovenfra, bl.a. av kongehuset og hoffet og spredd gjennom geistligheten, mens i Sverige ble den forsøkt undertrykt gjennom lovgivningen.¹²

Til tross for slike forskjeller var det et fellestrekk ved alle de lutherske, nordiske kirker at de aldri konkurrerte med fyrster og øvrighet om makten i staten (jf. torigimentslæren) slik vi ser eksempler på i katolske land i Europa. Den lokale lutherske prest representerte både Gud og kongen. Fra prekestolen forkynte han evangeliet og proklamerte nye lover og bestemmelser, samt opplyste om ulike former for pliktarbeid som måtte utføres. Presteskapet var den største og viktigste del av statsadministrasjonen fordi en stor del av lokaladministrasjonen var delegert til soknepresten. Som embetsmann og selv en bonde stod han i en særskilt stilling til menigheten. Som embetsmann og prest skulle han utstede attester, undervise i troens sentrale ledd, føre tilsyn med den moralske vandel og påtale utukt, men som bonde var han selv, akkurat som resten av menigheten, avhengig av en god høst.

DEN PIETISTISKE REFORMBEVEGELSE

Pietismen var den viktigste reformbevegelse på 1700-tallet. Den bredte seg fra Tyskland og inn i svensk Pommern og videre til Sverige og Finland, mens i Vest-Norden kom den via hertugdømmene Holstein og Slesvig og inn i Danmark. Denne bevegelsen introduserte en rekke sosiale reformer med basis i det lokale. De lokale myndigheter skulle engasjere seg i fattigomsorg, ta ansvar for foreldreløse barn og syke, skolegang, helsepolitikk osv. Den lokale sokneprest skulle ofte stå i spissen for dette arbeidet. Pietismen endret også relasjonen mellom den enkelte og Gud ved at man grep tilbake til reformasjonens lære om det allmenne prestedømme, hvor alle

¹¹ I et lengre historisk perspektiv er det mulig å hevde at her finnes bakgrunnen for at den svenske kirke fremstår som mer høykirkelig enn den norske og danske kirke. Thorildsen 1997.

¹² Jf. Konventikkelplakaten av 1726 som forbød religiøse oppbyggelsesmøter i hjemmet, og som truet med landsforvisning ved gjentatte brudd på denne bestemmelse. I Danmark-Norge rommet imidlertid ikke Konventikkelplakaten av 1741 noen straffebestemmelse. Videre var dens hovedhensikt å holde slik møtevirkosomhet under den lokale sokneprests kontroll.

kristne stod på samme nivå overfor Gud. I tillegg vektla den ene av bevegelsens to hovedmenn, professor August Hermann Francke i Halle, betydningen av en religiøs omvendelse som skulle vise seg i en ny livsførsel, bl.a. avholde seg fra drukkenskap som var et stort sosialt problem.

Det var imidlertid de såkalte radikalpietister med bl.a. Johann Conrad Dippel som en av hovedpersonene, som trakk de fulle konsekvenser av skillet mellom sant troende og syndere. De angrep både den etablerte statskirke og den etablerte samfunnsordning fordi idealet og målet var den rene menighet av de sant omvendte og troende, som skulle skilles ut fra verdens og djevelens barn – ikke bare i det kristne fellesskap, men også i det borgerlige.¹³ Dette syn førte til separatisme og representerte et farlig angrep på integrasjonen av stat og religion og på den sosiale ro og orden. Slike radikalpietistiske grupper forårsaket en god del uro i Danmark, Sverige, Norge og Finland i den første del av 1700-tallet. For å stoppe dem ble lederne arrestert eller utvist, og anklagen var at de skapte 'en stat i staten'. Den kirkevennlige fløy av pietismen videreførte imidlertid den lutherske lojalitet mot øvrigheten og søkte en åndelig vekking,¹⁴ kombinert med opplysning og bedre velferd. Derfor ble denne type pietisme ikke bare akseptert, men direkte fremmet av Kongen og hoffet i Danmark-Norge. Gjennom geistligheten ble den spredd til menighetene. Men soknepresten skulle føre tilsyn med konventiklene, som var en ny sosial form, og som i det følgende århundre utviklet seg til nettverk og assosiasjoner. Derfor er det forbindelseslinjer mellom 1700-tallets pietisme og 1800-tallets store vekkelserbevegelser, men også klare forskjeller. Dessuten representerte de en utfordring til det førmoderne samfunn med dets stender og autoritetsstrukturer. Lekfolket aksepterte ikke lenger å være lojale undersåtter som ble undervist og belært av geistligheten (jf. lærerstanden). De grep selv retten til å forkynde. Av den grunn ble vekkelserbevegelserne gjerne undertrykt av øvrigheten som også arresterte lederne. Religiøs vekking ble gjerne tolket som sosialt opprør, og det var jo en trussel mot staten og samfunnets enhet.

SKOLEGANG FOR ALLE

En viktig forutsetning for å skape en velferdsstat er lese- og skriveferdigheter blant folk. Reformasjonen hadde nærmest gjort leseferdighet til en salighetssak, siden Bibelen alene var kilden til sann religiøs og moralsk kunnskap (sola scriptura). Samtidig oppdaget Luther i 1520-årene under visitasjonsreiser i Sachsen at det blant folk flest stod elendig til med kunnskap om hva kristendom var. I første omgang ble den tidligere sakramentale konfirmasjon erstattet med katekisering slik at menighetene i alle fall lærte de ti bud, Fader vår og trosbekjennelsen. Under pietismen ble utdanningssystemet videre reformert i Danmark-Norge, og en allmueskole for alle

¹³ Thorkildsen 1995, 13-15.

¹⁴ Denne øvrighetslojaliteten ble begrunnet med Paulus' bud i Romerne 13.1f og Luthers utlegelse av det 4. bud.

barn på landet (hvor største del av befolkningen bodde) ble opprettet med forordningene av 1739 og 1741. Den ble finansiert lokalt og administrert av den lokale sokneprest.¹⁵ Foreldre som var uvillige til å sende barna på skole, ble truet med bøter. Avgangseksamen fra denne kirkeskolen var konfirmasjonsoverhøringen og en bekjennelseskonfirmasjon som sluttet med at den enkelte svarte ja til å ville forbli i sin dåpspakt inntil sin siste salige ende og bekreftet dette med et håndslag. Samtidig innebar konfirmasjonen en klar disiplinering av undersåttene, som måtte pugge Pontoppidans forklaring til Luthers Lille katekisme (759 spørsmål og svar) for å få sin konfirmasjonsattest. Uten den kunne man ikke gifte seg, arve eiendom, vitne i retten, få lønn som voksen osv. Hvis man ikke hadde fremstilt seg til undervisning og konfirmasjon innen fylte 19 år, risikerte man å bli plassert på tukthus.

DISIPLINERING

En liknende disiplinering og innskjerping av folks moralske vandel representerte sabbatsforordningen av 12. mars 1735. Den påbød kirkegang under trussel om bøter og gapestokk. Videre forbød den oppføring av teaterstykker på helligdager eller kvelden før, og ikke minst ble de løsslupne julestuer hvor tønner med juleøl var det sentrale, forbudt. Her florerte også umoralen, og den utkledd julebukken dukket opp for å fortelle de vågale sannheter om folk. Dette har bl.a. Holberg beskrevet i sin komedie "Julestuen". Et annet element i disiplineringen i første halvdel av 1700-tallet var oppføringen av et tukth- og manufakturhus i Christiania. Hensikten var å komme tiggingen og løsgjengeriet til livs, men også folk som mottok fattighjelp, skulle arbeide der. Etter hvert ble flere grupper sendt på tukthus, som ble sett på som en del av fattigomsorgen. Også vanskelige barn kunne plasseres på tukthus, men pietismen lanserte i stedet såkalte waisenhus eller barnehjem for foreldreløse barn.¹⁶

Gjennom skolen og straffelovgivingen ville kong Christian 6 i pietismens ånd disiplinere undersåttene til fromme kristne. Men på 1800-tallet ble skolen utviklet videre til en folkeskole, en skole for hele nasjonen, en skole som også underviste i sekulære fag og som hadde som mål å skape ansvarsfulle borgere og patrioter.¹⁷

I Sverige slo kirkeloven av 1686 fast at ingen kunne gifte seg uten å kunne Luthers Lille katekisme og ha deltatt i nattverden. Det innebar et behov for at alle måt-

¹⁵ I Danmark-Norge var 13. januar 1736 blitt utstedt en «Forordning, Angaaende den tilvoxende Ungdoms Confirmation og Bekræftelse udi deres Daabes Naade». Her ble det slått fast at «børnenes confirmation og indvielse såvel som offentlig eksamen og prøvelse skal være en almindelig regel og skyldig plikt, som alle børn udi menigheden [...] skal nødvendig være bundet til» uten persons anseelse. Presten ble så pålagt å samle de unge i sitt hus og undervise dem i troens artikler. Men dette betinget altså at de kunne lese.

¹⁶ Alt i 1698 hadde Francke opprettet et waisenhus i Halle. I København ble det opprettet et liknende waisenhus i 1737. Det ble finansier gjennom et apotek og et trykkeri. I Christiania kom det første 1778.

¹⁷ Thorkildsen 1999, 167-169.

te lære å lese, og klokkeren ble pålagt å lære barna å lese. Videre skulle soknepresten jevnlig besøke hvert hjem, sjekke leseferdighetene og holde såkalte husforhør, dvs. en slags eksamen i den lutherske tro. Det har derfor blitt hevdet at på 1700-tallet var nesten 90 % av den svenske befolkning i stand til å lese. Men i hvilken grad dette også gjaldt evnen til å lese og forstå ny og ukjent tekst, er et omdiskutert spørsmål.

FATTIG- OG HELSEOMSORG

Før reformasjonen var fattigdom en sak for kirken. Folk ga almisser som bidrag til egen frelse. Derfor skapte innføringen av den lutherske reformasjon problemer for fattigomsorgen. Da skulle ikke folk lenger gi almisser for egen frelses skyld, men i takknemlighet for frelse gjennom troen og ut fra kjærlighet til nesten. Fra 1500-tallet skilte fattiglovene strengt mellom verdige og uverdige fattige. I 1708 ble i Danmark omsorgen for de verdige fattige gjort til et felles ansvar, og de ble delt inn i tre grupper som omfattet blinde, syke, gamle, handikappede og omstreifende barn. Tiggere og omstreifere skulle derimot sendes tilbake hvor de kom fra, eller landsforvises. Administrasjonen av denne fattigomsorgen ble lagt i hendene på den lokale prest og hans medhjelpere. Det innebar at en tidlig form for sosialomsorg ble gjort til et offentlig og lokalt forankret ansvar.

Nært forbundet med fattigomsorgen var helseomsorgen siden sykdommer og epidemier ofte ble spredd gjennom de fattige. Siden 1600-tallet hadde en av sokneprestens plikter vært å rapportere tegn på epidemier.¹⁸ Under koppeepidemien på begynnelsen av 1800-tallet og under Napoleonskrigene ble prester, som også hadde studert medisin, knyttet til vaksinasjonsprogrammet for landbefolkningen.¹⁹ I Norge kjenner man til 20 prester som tok del i vaksinasjonsprogrammet fra 1801 til 1803.²⁰ For å redusere dødeligheten blant nyfødte var både opplæring og bruk av jordmødre viktig. Fra 1714 ble slik utdanning obligatorisk i Danmark og ble senere spredd til Norge, mens fødsler og dødsfall ble registrert kronologisk i kirkeboken av den lokale sokneprest.

Pietismens reformer ble finansiert på ulike måter. En var å grunnlegge forlag og trykkerier, en annen å åpne apotek, slik Francke hadde gjort i Halle. Forlagene og trykkeriene skulle trykke bibler, salmebøker og oppbyggelige skrifter, mens apotekene ble viktige for helsevesenet. I løpet av 1700-tallet ble flere apotek åpnet i Danmark-Norge, og i 1814 var det 24 apotek i Norge. Videre ble kunnskap om urter og planter som medisin spredd gjennom bøker og tidsskrifter. Den kjente norske teologen, dikteren og nasjonsbyggeren Henrik Wergeland, som var preget av både opplysningstid og romantikk, utga i begynnelsen av 1830-årene et nummer av tidsskriftet *For almu*, hvor han beskrev hvilke medisinske formål ulike blomster og urter kunne tjene.

¹⁸ Knudsen 2000, 53.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Moseng 2003, 198.

MODERNISERING, NASJONSBYGGING OG FRIHETSKRAV

I 1863 ble en ny lesebok for folkeskolen og folkehjemmet lansert i Norge. Den var utarbeidet av Peter Andreas Jensen, kulturgrundtvigianer og domprost i Christiania (som Oslo het den gang). Denne leseboken fremmet moralske verdier som ble ansett som viktige for den kristne og nasjonale identitet; verdier som kjærlighet til hjemmet og hjemlandet, hardt arbeid, moderasjon, beskjedenhet, renhet, lojalitet, sport, tålmodighet, gudsfrykt, daglig bønn og sannferdighet. Disse verdiene ble utledet av den nasjonale historie og den kristne tro. Men opplysning var nødvendig fordi det var mye overtro blant folk. Denne opplysning skulle ikke være en klassisk dannelse, men i Grundtvigs ånd en opplysning for livet. Leseboken ga også råd om hva man burde spise og drikke, og forklarte hvorfor det er viktig å vaske hele kroppen, klærne og huset. Fysiske aktiviteter som fjellvandring, fiske og svømming ble også anbefalt. Det slås fast at opplysning styrker helsen, mens synd fremmer sykdom. I kulden er det farlig å drikke brennevin, og det er bare leger som kan gi råd om slik bruk ved sykdom.²¹

Selv om øvrigheten i de nordiske land møtte de religiøse vekkelse på 1700- og 1800-tallet på ulike måter, førte forsøk på å undertrykke slike bevegelser til frihetskrav, krav om forsamlingsfrihet og religionsfrihet. Derfor var det en viss interaksjon mellom religiøse vekkelse og politisk liberalisme. Resultatet var i alle fall at geistligheten mistet kontrollen med lekfolkets religiøse aktiviteter, samtidig som religionsfrihet gradvis ble innført. Denne utvikling skjedde først i Norge og Danmark, hvor den religiøse tvangslovgivning ble endret fra 1840-årene av. I Sverige og Finland var man derimot mer opptatt av kirkens frihet og selvstendighet. Denne utvikling betydde slutten på statens religiøse enhet og åpnet samfunnet mot den moderne pluralisme. Dermed bidro de religiøse vekkelsene til sekulariseringen av de nordiske samfunn. Den bestod imidlertid ikke i en avkristning eller sekularisme som f.eks. i Frankrike, men snarere i en religiøs og ideologisk individualisering, differensiering og pluralisering, dvs. et oppbrudd fra den religiøse enhet i de førmoderne samfunn.

VEKKELSE OG MODERNISERING

Et annet tydelig kjennetegn ved pietismen og vekkelsesbevegelsene var deres vektlegging av moralen. Daglig arbeid ble ansett som en gudstjeneste, og det nye liv etter omvendelsen skulle være et edruelig og enkelt liv (jf. de uverdige fattige og tukthusene). Dette skapte grunnlaget for et aktivt og produktivt ethos, som ble kombinert med selvdisiplin og selvbeherskelse, noe som igjen førte til bedre levevilkår. På 1800-tallet ble en del av vekkelsens folk velstående, og slik vekkelse kan tolkes som viktig for dannelsen av en middelklasse. De spilte igjen en sentral rolle i den tidligste fase i byggingen av hva som med tiden skulle bli til en velferdsstat,

²¹ Thorkildsen 1995, 97.

selv om denne samfunnsform som nevnt innledningsvis, kunne bli møtt med skepsis. I Norge utgjør haugianerne, dvs. tilhengerne av vekkelseslederen Hans Nielsen Hauge, et godt eksempel. De var gjerne de første til å anvende nye jordbruksmetoder og til å starte en tidlig industriell virksomhet. Eller for å uttrykke det på en annen måte så var de tidlige sosiale 'modernister' og representerte et ethos, som den amerikanske historikeren Christopher Lasch anså som en forutsetning for det liberale demokrati.²²

En sosial drift med basis i tro ga de vakte politisk og sosial innflytelse, slik man ser tydelig i Norge etter 1814, jf. Olav Gøls oversikter over det forholdsvis store antall haugianere som ble lærere, stortingsmenn, ordførere, lensmenn og prestens medhjelpere.²³ Dette illustrerer hvordan religiøs vekkelse skapte en tidlig sosial mobilitet, som innvarslet et oppbrudd fra det tradisjonsbaserte førmoderne jordbruksamfunn. Selv om tilknytningen til husstand og slekt representerte en form for kontinuitet, brøt vekkelsene noe av begrensningene i det tradisjonsbaserte samfunn. Det kom klart til uttrykk gjennom den sentrale rolle kvinnelige forkynnere hadde i den tidligste vekkelse.²⁴ Identitet, relasjoner og sosial posisjon ble i det førmoderne samfunn bestemt fra fødselen av og gjennom familie, slekt og lokalsamfunn. Vekkelsene representerte derimot et nytt livssyn hvor kjernen i identiteten avhang av et personlig valg, en religiøs omvendelse. Men dette førte også til en splittelse av lokalsamfunnet.²⁵ Disse vekkelsene skapte en ny og viktig sosial form, nemlig grupper av 'venner', dvs. en kombinasjon av en ecclesiola og et sosialt nettverk.²⁶ I antall og utbredelse oversteget slike sosiale nettverk andre og mer tradisjonelle sosiale former. Senere på 1800-tallet utviklet de seg til assosiasjoner og organisasjoner som ble viktige for etableringen av en offentlig opinion og av politiske partier. Samtidig innebar dette en sekularisering hvor religionen med tiden flyttet fra den offentlige arena til det private rom, fra statens konfesjonelle og religiøse enhet, utøvd gjennom lovgivning og disiplinering av undersåttene, til en personlig overbevisning utøvd i et nytt liv og omgitt og støttet av et nettverk.²⁷ Videre ble religiøs autoritet ikke lenger ivaretatt av staten ved styring av kirken gjennom prestskapet, men gjennom karismatiske ledere og med tiden gjennom valgte ledere. Livssyn og verdensanskuelse var selvsagt religiøse i vekkelsene. Men vektleggingen av emosjoner, opplevelser og vurderinger representerte modernitet. Religiøs vekkelse fremmet individuell uavhengighet, krav om autensitet og personlig ansvar for liv og frelse. I et lengre perspektiv kan dette tolkes som et skritt på veien mot indi-

²² Lasch 1973; Thorkildsen 1998, 179; Thorkildsen 1999, 133-169.

²³ Golf 1996, 249-259.

²⁴ Hans Nielsen Hauge utpekte for eksempel fem kvinner blant dem som skulle føre tilsyn med bevegelsen; jf. også Golf 1998.

²⁵ Norderval, 2006, 123-138.

²⁶ Jf. også Sanders 1995, 203-246 som nyanserer dette bildet noe.

²⁷ Jf. Sommerville 1992. Han definerer sekularisering som en overgang fra «religious culture» til «religious faith», og hevder at dette skjer i løpet av det 19. århundre.

viduell autonomi, hvor den personlige overbevisning er den ultimate autoritet til forskjell fra alle ytre autoriteter.

Listen kunne gjøres lengre, men poenget er å peke på hvordan religiøs vekkelser var en viktig del av den tidlige modernisering,²⁸ selv om den også hadde klare forbindelseslinjer til det førmoderne samfunn. Derfor er det ikke enkelt å sette religiøs vekkelser på en formel. Men slike vekkelser satte et sterkt preg på de fleste av de nordiske kulturer og fremmet en kultur kjennetegnet av likhet, edruelighet og enkelhet, og hvor det daglige arbeid hadde sin egen verdi og ga sosial status. Arbeidsløshet var ikke bare et problem, men også nesten en synd og i alle fall et moralsk spørsmål.

MENTALITETSHISTORISK TOLKNING

De nordiske folks historie på 1800-tallet er en historie om endring og utfordring til tradisjonelle identiteter og relasjoner og etablering av nye. De nordiske samfunn gikk gjennom prosesser med oppbrudd fra det førmoderne samfunn. Det nordiske system av stater var under press og endring. Både Danmark og Sverige ble redusert fra å være europeiske stormakter til å bli småstater.²⁹ Nye rammer og muligheter til å forme sin identitet dukket opp. I den prosess spilte lutherdommen, vekkelsene og kirken en viktig rolle og representerte både kontinuitet og modernitet.

I et mentalitetshistorisk perspektiv fremmet pietismen og senere vekkelsene en kultur preget av enkelhet og likhet. Dette ble en basis for å forbedre levekårene og skape en tidlig sosial mobilitet. Viktigere var det imidlertid at den individuelle identitet ikke var gitt, men valgt. Det ga rom for individualitet, subjektivitet og selvbeherskelse. Pietisme og vekkelser fremmet også fattigomsorg og andre sosiale reformer. Ut av dette blomstret det et luthersk diakonalt arbeid. Selv om det ble begrunnet i den kristne barmhjertighetsideologi, kunne velferdsstaten fortsette å bygge på det pietistiske ethos som var skapt gjennom vekkelsene.

De lutherske statskirker representerte en kontinuitet med den førmoderne integrasjon av religion og stat. Men både integrasjonen av vekkelsene i den offisielle kirke og moderniseringen av statskirkene til folkekirker (og nasjonalkirker), samtidig som religionsfriheten gradvis ble utvidet, viser hvordan moderniseringen i Norden ikke førte til brudd og skisma, men stort sett til en fredelig transformasjon. Av den grunn kan vi spørre: Det har blitt hevdet at den nordiske modellen representerer sekularisert lutherdom. Det er muligens å forenkle historien for mye. Men

²⁸ Religiøse vekkelser gjorde seg ikke gjeldende på Island. Det kan tolkes som at den nasjonale frihetsbevegelse var i sterk grad et funksjonelt alternativ til de religiøse vekkelsene ellers i Norden, slik Petur Petursson har vist. Petursson 1984.

²⁹ Sverige mistet Finland og Åland i 1809. Danmark mistet Norge i 1814 og en tredel av sitt område i 1864. Norge ble en selvstendig nasjonalstat i 1905, og Finland erklærte seg som uavhengig i desember 1917. Den nordlige del av Slesvig ble gjenforent med Danmark i 1920, mens Island erklærte seg som selvstendig nasjonalstat i 1944. Trolig vil Færøyene og Grønland gjøre noe tilsvarende en gang i framtiden.

det er mulig å argumentere for at lutherdommen har vært en av flere viktige faktorer som har bidratt til å bygge disse stater. Velferdsstatens to pilarer har vært full sysselsetting og sosial sikkerhet. Disse to pilarer korresponderer med to sentrale ideer i lutherdommen: det daglige arbeid som en oppfyllelse av Guds kall, og det allmenne prestedømme. Full sysselsetting kan bli sett som en sekularisering av betydningen av det daglige arbeid, noe som ble forsterket under pietismen og vekkel-sene. Videre fremmer forestillingen om det allmenne prestedømme en kultur med vekt på likhet, hvor åpenbar rikdom og store sosiale forskjeller ikke kan aksepteres fordi alle individer er like og har samme verdi. På samme måte er det mulig å argumentere for at lutherdommens vektlegging av husstanden som samfunnets nøkkel-stand, og av ekteskapet som en bedre livsform enn sølibatet, korresponderer med betydningen av hjem og familie i første fase av den nordiske velferdsstat (jf. f.eks. den svenske sosialdemokratiske, nasjonale visjon om 'folkhemmet').³⁰

I alle fall krevde byggingen av en velferdsstat en forent og godt integrert stat, og i Norden hadde reformasjonen ført til en integrasjon av kirke og stat. Dermed var de nordiske kirker ingen konkurrerende institusjon til statsmakten, og lojalitet og lydighet mot øvrigheten hadde gjennom århundrene vært en kristen plikt. En slik tradisjon ser ut til å ha fremmet en 'lov-og-orden'-kultur med lite rom for anarkisme og voldelige omveltninger. I stedet førte dette til en kultur preget av kompromisser og rimelige avtaler.

VELFERDSSTAT OG SMÅSTATSNASJONALISME

Rammen som omgir de nordiske folk, er små nasjonalstater. Man kan derfor undre seg om i hvilken grad slik småstatsnasjonalisme, som nevnt innledningsvis, har vært en forutsetning for byggingen av det vi kaller de nordiske velferdsstater. I alle fall har disse velferdsstatene røtter i et lokalstyre som gjennom århundrene var basert på den lutherske kirke. Det var soknepresten plikt å holde oversikt over menigheten bl.a. ved å føre et register, som var basis for utskrivning av soldater og skatter. Det var også hans plikt å utstede attester som folk trengte for å reise, flytte eller gifte seg. I Sverige finner vi for eksempel de såkalte 'sockenstämmorna', som var den historiske forløper for kommunen og menigheten (de ble ikke atskilt før i 1863).

I århundrene etter reformasjonen ble de nordiske samfunn eksponert for til dels like typer av religiøs innflytelse og strømninger, som har skapt kulturelle trekk, sosiale mønstre og en mentalitet som langt på vei likner på hverandre. Det er grunnen til at vi taler om de nordiske land og nasjoner og om Norden som et spesifikt område hvor en av statens viktigste oppgaver er å administrere den universelle velferd. Hvis en av de mange årsakene til denne suksess er resultatet av å ha en lang tradisjon med lutherdom, blir det på den ene side avgjørende i framtiden å skape

³⁰ Visjonen ble lansert i svensk sosialdemokratisk retorikk i 1928 av den senere statsminister Per Albin Hansson.

relasjoner og sammenhengskraft ansikt til ansikt med en økende multikulturalisme og globalisering, og på den andre å møte den kommende eldrebølge med folk som av gode historiske grunner forventer at deres velferdsbehov er et offentlig ansvar.

Litteratur:

- Baldwin, Peter 1989, "The Scandinavian Origins of the Social Interpretation of the Welfare State", *Comparative Studies in Society and History* 31, 1, 3-24, New York: Cambridge University Press.
- Bøss, Michael 2006, *Forsvar for nasjonen: nasjonalstaten under globaliseringen*, Aarhus: Aarhus universitetsforlag.
- Dahlgren, Gösta 1993, *Barn oppdækker skriftspråket*, Stockholm: Liber utbildning.
- Hansen, Niels Gunder, Petersen, Jørn Henrik, Petersen, Klaus (red.) 2010: *I himlen således også på jorden? Danske kirkefolk om velfærdsstaten og det moderne samfund*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Golf, Olav 1996, *Haugianisme og folkeopplysning*, Oslo: Universitetet i Oslo, Pedagogisk forskningsinstitutt.
- Golf, Olav 1998, *Den haugianske kvinnebevegelse*, Oslo: Golf.
- Hauge, Reidar 1996, "Alkohol i norsk historie", *Norsk Epidemiologi*, 6 (1), 13-21, Trondheim: NOFE.
- Hettne, Bjørn, Sverker, Sörlin, Østergård, Uffe 1998, *Den globale nasjonalismen*, Stockholm: SNS Förlag.
- Kersbergen, Kees van og Manow Philip (red) 1999, *Religion, Class Coalitions and Welfare States*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Moseng, Ole Georg 2003, "Ansaret for undersåttenes helse 1603-1850", *Det offentlige helsevesen i Norge 1603-2003* Vol. 1, Oslo: Universitetsforlaget.
- Knudsen, Tim 1993, *Den danske stat i Europa*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Knudsen, Tim (red.) 2000, *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kuisma, Mikko 2007, "Social Democratic Internationalism and the Welfare State after the 'Golden Age'", *Cooperation and Conflict* 42 (1), London: Sage, 9-26.
- NOU (Norges offentlige utredninger), 2001: 21, Oslo.
- Lasch, Christopher 1973, *The Agony of the American Left*, Harmondsworth: Penguin
- Norderval, Øyvind 2006, "Fra revolusjon til reaksjon? : læstadianisme og vekkelse" i *Kirke, protestantisme og samfunn: festskrift til professor dr. Ingun M. Montgomery* Trondheim: Tapir, 123-138.
- Petersen, Jørn Henrik & Petersen, Klaus 2009, "Religion, kirke og velfærdsstat - er der en sammenheng? Om velfærdsstatens oppståen og utvikling", *Religionsvidenskabelig Tidsskrift* 54, 2009, Århus: Afdeling for Religionsvidenskab, Det teologiske fakultet, Aarhus Universitet, 39-65.
- Petursson, Petur 1984, "Väckelser på Island", (Anders Gustavsson red.) *Religiösa väckelserörelser i Norden under 1800- och 1900-talen: aktuell forskning presenterad vid et symposium*, Lund: Centrum för religionsetnologisk forskning.
- Sanders, Hanne 1995, *Bondevækkelse og sekularisering: en protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholms universitet.
- Schjørring, Jens Holger og Bak, Jens Torkild (red.) 2005, *Velfærdsstat og kirke*, Frederiksberg: ANIS.
- Schjørring, Jens Holger 2001, *Nordiske folkekirker i opbrud: national identitet og international nyorientering efter 1945*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Sommerville, C. John 1992, *The Secularization of Early Modern England. From Religious Culture to Religious Faith*, New York: Oxford University Press.
- Svensson, Ann-Katrin 1998, *Barnet, språket och miljön: från ord til mening*, Lund: Studentlitteratur 1998.
- Sørensen, Aage B. 1998, 41 (4), "On Kings, Pietism and Rent-seeking Scandinavian Welfare States", *Acta Sociologica* 363-75, London: Sage.

- Thorkildsen, Dag 1995, *Nasjonalitet, identitet og moral, KULTs skriftserie 33*, Oslo: Norges forskningsråd. 1997 "Religious identity and Nordic identity" 1-26 i Stråth, Bo og Sørensen, Øystein (red.): *The Cultural construction of Norden*, Oslo: Scandinavian University Press. 1998 "Veksel og modernisering i Norden på 1800-tallet" 160-180, *Historisk tidsskrift*, B. 77, nr 2, Oslo: Universitetsforlaget. 1999 "Fra kirkeskole til folkeskole" i Christoffersen, Svein Aage (red.) *Moralsk og moderne? : trekk av den kristne moraltradisjon i Norge fra 1814 til i dag*, 133-169.
- Tønnessen, Aud V. 2000, "Et trygt og godt hjem for alle"? kirkelederes kritikk av velferdsstaten etter 1945, Trondheim: Tapir akademisk forl. 2007 *Kirkens nødhjelp : bistand, tro og politikk*, Oslo: Gyldendal.
- Østergård, Uffe 1994, "Norden – europæisk eller nordisk?" *De nordiske Fællesskaber. Myte og realitet i det nordiske samarbejde, Den Jyske historiker* nr. 69/70 Århus: Aarhus Universitete; 2005 "Lutheranismen og den universelle velfærdsstat" i Schjørring, Jens Holger og Bak, Jens Torkild (red.) *Velfærdsstat og kirke* København: ANIS; 2010 "Martin Luther og dansk politisk kultur. Nationalkirke, luthersk reformation og dansk nationalism", *Kritik* nr. 195, København: Gyldendal, 36-59.

DAG THORKILDSEN ER DR. THEOL OG PROFESSOR
VED DET TEOLOGISKE FAKULTET,
UNIVERSITETET I OSLO.

ABSTRACT

Spørsmålet om de nordiske velferdsstater og deres historiske bakgrunn har gjerne blitt behandlet som en fortolkning av den vesteuropeiske historie fra Bismarck til Beveridge, eller det har blitt tolket som sosialdemokratiets politiske triumf. Men det er også mulig å stille spørsmål ved om det er noen sammenheng mellom de nordiske velferdsstater og nordiske lutherske kirker, slik bl.a. de danske professorene Østergård og Knudsen har gjort. Hvilken betydning for byggingen av moderne, nordiske sosialdemokratiske velferdsstater, har det hatt å ha en lang tradisjon med lutherdom og statskirker? Det er særlig reformasjonen, det 18. århundre med reformer av skolen, fattig- og sosialomsorg og spirene til et helsevesen, som i denne artikkelen peker seg ut. Men også det 19. århundre med modernisering og vekkelser er selvsagt interessante epoker.